

Розвиток історичного краєзнавства на Волині у ХІХ ст.

Розкривається внесок представників православного духовенства Волинської губернії в історичне дослідження краю. Проаналізовано чинники, які впливали на подальшу активізацію історико–краєзнавчої роботи у Волинській губернії.

Ключові слова: історичне краєзнавство, православне духовенство, церковна історія, церковно–археологічне товариство.

Значний внесок у розвиток історичного краєзнавства у Волинській губернії зробили представники православного духовенства. Їхні дослідження і в даний час не втратили своєї цінності та використовуються сучасними істориками–краєзнавцями. На жаль, на сьогодні не зроблено комплексного аналізу історико–краєзнавчої діяльності православних священиків, викладачів православних духовних закладів. Це зумовлює актуальність і необхідність такого дослідження.

До висвітлення даної проблеми частково зверталися такі дослідники, як – Р.Кондратюк [1], М.Костриця [2], В.Лукашук [3] та ін. У більшій мірі вони розкривають біографічні відомості краєзнавців того часу. В.Лукашук аналізує історико–краєзнавчі публікації у «Волынских епархиальных ведомостях», авторами яких були священики і викладачі духовних навчальних закладів.

Характерним явищем початку ХІХ століття стало зародження процесу актуалізації історичної пам'яті, що виявлялось у зростанні активності досліджень родоводів, вивченні історичного минулого і сучасного стану українських земель, які в результаті другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі відійшли під владу російської імперії. Цей процес відбувався як на загальнодержавному, так і індивідуальному рівнях. Мотивація державної політики мала на меті ряд цілей: вивчення ново приєднаних земель у різних аспектах, зокрема й історичному, задля обґрунтування територіальних претензій Росії; залучення на свій бік української і польської еліти. Представникам української еліти – нащадкам козацької старшини Указом Катерини ІІ від 1785

р. було надано право одержувати російське дворянство, за умови документального підтвердження своєї приналежності до козацько–старшинської верстви. Це змусило заглиблюватися у родинні архіви, займатися генеалогічними розвідками.

Сприятливим чинником для розвитку історичних досліджень став популярний тоді романтизм – напрям у літературі та мистецтві, який полягав, серед іншого, у поглибленому інтересі до народної творчості, побуту, історії етносів. Державна влада зобов'язувала місцеву владу організовувати докладний опис краю. Так, ще наприкінці XVIII століття були зроблені історико–статистичні описи Волині: «Генеральная табель по Волынской губернии 1796 г.», «Географическое и экономическое описание Волынской губернии 1798 г.». А в 1810 році – «Краткое описание Волынской губернии», виконане губернським землеміром В.Кудрявцевим [2,с.14].

Священний Синод зобов'язав священників вести метричні книги і клірові відомості (з 1796 року). В останніх подавалися історичні дані про час побудови храму, опис приходу. Таким чином з ініціативи вищої державної та релігійної влади у роботу з опису краю, певної місцевості включалися і державні службовці, і духовенство будь–якого ієрархічного рівня.

Епоха Просвітництва, його ідеї вплинули на прогресивні верстви тогочасного суспільства. Внаслідок цього впливу зростає роль знань, формується інтелектуальна еліта, яка не під примусом, не зі службового обов'язку, а з позицій наукового інтересу приступає до вивчення краю, зокрема його історичного минулого. Першим свідченням цього процесу стало утворення 1804 року Московського товариства історії і старожитностей, члени якого опрацьовували літописи і результатом їхньої праці стала публікація 80 аркушів літописних джерел. 1810 року воно було закрите, але відновило свою діяльність вже 1811 року. Подальша історія цього товариства відзначалася плідною науково–дослідною працею у таких напрямках: критичний аналіз літописів, збирання старожитностей, медалей, монет та інших пам'яток [4,с.230]. Ця справжня наукова організація у 1820–х – 1830–х роках почала проводити

активні археологічні дослідження, зокрема і на території українських губерній. Безумовно, наукові пошуки Московського товариства історії і старожитностей стали прикладом для організації подібної діяльності у губерніях Російської держави.

На території Волинської губернії перші кроки в історико–краєзнавчих дослідженнях зробили викладачі і випускники Кременецького ліцею. Зокрема велику увагу освіченої громадськості привернуло двотомне дослідження А.Пшездецького «Поділля, Волинь, Україна. Картина місць і часу», видане польською мовою. Однак індивідуальні дослідження ще були не чисельними і не могли стати основою системного вивчення краю. Організаційна роль держави залишалася визначальною. Саме цим фактором зумовлено утворення 1836 року Волинського губернського статистичного комітету, який очолив особисто губернатор, залучивши до складу правління знатних осіб світської і релігійної влади: віце–губернатора, губернського і усіх повітових предводителів дворянства, архієпископа і єпископів Волинської єпархії. До числа дійсних членів комітету входили чиновники різних губернських відомств. Вони готували матеріали для губернаторських звітів, подаючи відомості різного характеру: статистичного, культурно–освітнього, господарського. Статистичні звіти про стан Волинської губернії з часом стали цінним інформаційно–історичним джерелом для подальшого аналізу і систематизації цих даних. Важливим було їх опублікування у «Волынских губернских ведомостях» (з 1838 р.). Наступним етапом публікації став вихід збірника «Труды Волынского статистического комитета».

Як відмічає у своєму дослідженні відомий краєзнавець на Волині–Житомирщині М.Ю. Костриця, «перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно–західного краю відносяться до середини ХІХ століття. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р., православній церковній ієрархії доручалося скласти історико–статистичний опис Волинської єпархії» [2,с.38]. Цілком можна погодитися з автором, який твердить, що це розпорядження було викликане суто

політичними міркуваннями, з метою поборення польського впливу на цих землях шляхом активної русифікації краю, розширення впливу російської православної церкви.

Здійснювати історико–статистичний опис краю доручили викладачам Волинської духовної семінарії, яка знаходилася на той час у Кременці. А саме: професору церковної історії Миколі Уводському, професору Амвросію Добротворському, викладачу церковної історії Костянтину Жуковичу та його колезі Адріану Пурієвичу. Передбачалося залучення до цієї справи парафіяльних священиків Волинської єпархії, які однак у більшості своїй пасивно поставилися до виконання цього завдання. З–поміж чисельної когорти священиків активно долучився до виконання історико–статистичних описів священик з Новоград–Волинського повіту Василь Комашко, який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках «Волынских губернских ведомостей» [2,с.39].

З 1867 року почав виходити часопис «Волынские епархиальные ведомости» («ВЕВ»), на сторінках якого все частіше знаходили місце публікації з церковно–історичного краєзнавства професора М.Уводського [5], протоієрея А.Хойнацького [6] (загалом він автор десяти статей про історію Почаївської Лаври), священиків Ст.Барановського [7], А.Сендульського [8], єпископа Острозького Єрофея [9] та інші. Ці ентузіасти церковно–історичного краєзнавства заслуговують на окреме вивчення їхньої дослідницької діяльності. Зокрема, Стефан Барановський. Він народився 1824 року у священицькій сім'ї у місті Кременець Волинської губернії. 1847 року закінчив Волинську духовну семінарію і був рукопокладений у священики села Решнівка Кременецького повіту, де прослужив усе своє життя. За період 1867–1877 він опублікував у «Волынских епархиальных ведомостях» близько двадцяти статей церковно–історичного характеру, більшість з яких присвячено історії православної церкви на Волині, життю видатних представників православного духовенства. Р.Кондратюк підкреслює ще один напрям дослідницьких інтересів С.Барановського. Він опублікував ряд джерелознавчих досліджень:

«Библиографическая заметка на грамоту, данную в 18 столетии (1710 г.) униатским епископом Львом Шептицким в Решневещкую Преображенскую церковь» (ВЕВ. – 1874. – №21–22), «Что такое презента?». У статті «Церковно–приходский канун или канон» описав зниклий стародавній звичай ситування меду церковним братством і продаж його під час свят, що було одним із джерел доходу місцевого причту [1,с.32–33].

Священик Аполлоній Сендульський був найактивнішим і найпліднішим автором краєзнавчих публікацій у «Волинских епархиальных ведомостях». Він також народився у сім'ї священика – 1830 року в селі Садки Кременецького повіту. Закінчив Волинську духовну семінарію, протягом 30 років служив священиком у церкві села Сивки Острозького повіту. Даючи оцінку діяльності А.Сендульського, М.Костриця відмічає, що «дослідник фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців» [2,с.40]. Цінною частиною науково–дослідницького спадку А.Сендульського також є літопис його парафії, який він вів протягом 28 років і записки «Із спостережень сільського священика».

Разом з тим, можемо констатувати, що церковно–історичні дослідження, які проводилися священиками, ще не мали системного характеру і залежали у більшій мірі від особистого зацікавлення. Тому такі ентузіасти вивчення світської і церковної історії краю варті пошанування. У процесі церковно–історичних пошуків накопичувався досвід, закладалися основи методології досліджень – це стало в нагоді на якісно новому етапі церковно–історичного краєзнавства. Перехід до нього відбувається у 1860–х роках. Каталізатором цього процесу стало утворення 1859 року Імператорської археологічної комісії, а також проведення археологічних з'їздів. Ще 1864 року Московське археологічне товариство виявило ініціативу скликати перший такий з'їзд. Дозвіл царя на його проведення було одержано 1867 року, а сам з'їзд відбувся у Москві 16–28 березня 1869 року [4,с.228–229].

Помітна активізація церковно–історичних досліджень наприкінці 1860–х років була зумовлена ще й тим, що з 1869 року до навчального плану духовних академій введено вивчення церковної археології [10,с.243].

Великий вплив мало також утворення 1872 року першого у Південно–Західному краї Російської держави церковно–археологічного товариства при Київській духовній академії. Сучасниками відмічалось, що «сама думка про утворення його виникла кількома роками раніше, коли новим статутом духовних академій було дозволено викладання церковної археології як науки самостійної і надано право академіям засновувати наукові товариства» [4,с.241]. На той час у бібліотеці Київської духовної академії зібралася доволі значна кількість предметів старовини, які стосувалися як загальної археології, так і в більшій мірі – церковної. Це спонукало до ініціативи, яку виявили професори академії, щодо заснування при ній особливого музею церковної археології. Для систематизації і дослідження церковних старожитностей була створена археологічна комісія у кількості 34 осіб, яка невдовзі, 1872 р., реорганізувалася у церковно–археологічне товариство. Воно виконувало наукові функції при музеї церковної археології.

Призначення останнього: зберігати для науки церковні старожитності. Музей знаходився у віданні і під опікою київського митрополита та під керівництвом ректора Київської духовної академії. Церковно–археологічне товариство при цьому навчальному закладі станом на 1873 рік налічувало 70 членів, які поділялися, згідно тогочасних правил на почесних, дійсних і членів–кореспондентів. Переважаючи частину товариства становили духовні особи: архієпископи, єпископи, священики, викладачі академії та семінарій. Кошти на свою діяльність церковно–археологічне товариство формувало переважно з добровільних внесків членів і пожертвувань осіб, які поділяли і підтримували цілі організації. Так само і музей постійно поповнювався значною мірою за рахунок передачі старожитностей у вигляді пожертви багатьма доброчесними. Станом на 1 січня 1889 року в музеї зокрема зберігалось 21184 предметів

старовини. Окрім того, у бібліотеці музею вже налічувалося 1190 старовинних книг [4,с.242].

Географічна близькість Житомира до Києва сприяла зацікавленості церковно–археологічного товариства і музею при Київській духовній академії старожитностями Волині, у свою чергу духовенство Волинської єпархії придивлялося до церковно–археологічної діяльності киян, поступово включаючись у коло інтересів церковно–історичного краєзнавства, церковної археології. Велику роль у налагодженні зв'язку між Києвом і Житомиром належить Миколі Петрову, видатному досліднику церковної археології. Відомо, що по закінченні 1865 року Київської духовної академії він викладав російську словесність у Волинській духовній семінарії, був першим редактором «Волынских епархиальных ведомостей». 1868 року, здобувши ступінь магістра богослов'я, повернувся до Київської академії уже як викладач. 1870 року він став доцентом, а 1871 р. – екстраординарним професором академії. Коли 18 жовтня 1872 року утворилося церковно–археологічне товариство, він став його секретарем, а також «блюстителем» музею при академії.

Перші організовані форми церковно–історичних досліджень на Волині почали з'являтися наприкінці 1880–х років. Пов'язане це з діяльністю православного Свято–Володимирського братства у м. Володимирі–Волинську. У статуті братства визначалося одне із головних завдань: охорона від псування і руйнування церковних пам'яток м. Володимир–Волинська та його околиць. Для цього було утворено перше на Волині Давньосховище та бібліотеку при ньому. Офіційне відкриття Давньосховища відбулося 31 жовтня 1887 року. Його організаторами були члени братства – Володимир Антонович, відомий історик і громадський діяч, а також не менш знаменитий мистецтвознавець Адріан Прахов, який 1886 р. досліджував храми Волині. Вони та інші братчики збирали і передавали до Давньосховища різні старожитності, давали їм мистецтвознавчу та історичну оцінку. Статут Свято–Володимирського братства визначав видову різноманітність старовинних речей, які передавалися до Давньосховища:

1) стародавнє начиння православних храмів, а саме – залишки іконостасів, святі ікони, посуд та різні предмети богослужбового призначення;

2) стародруки і рукописні церковно–богослужбові книги та інші збережені у храмах рукописи і книги;

3) фотознімки, гравюри і описи давніх храмів Волині та церковного майна.

Крім того, братство ставило завдання збирати, по можливості, повні відомості про всі стародавні церковні пам'ятки, святі ікони, посуд, книги, які є у різних монастирях і церквах Волині.

Статутом братства передбачалося, що ці предмети або становлять його власність або приймаються тільки на зберігання від храмів на основі відповідного клопотання. Братство могло і купляти старожитності, але на це потрібно було одержати дозвіл єпархіального архієрея.

Усі старожитності, які містилися у Давньосховищі, заносилися до відповідних облікових книг та каталогів, ведення яких покладалося на завідуючого Давньосховищем. У братстві була посада хранителя древніх церковних будівель, який, згідно статуту, завідував Мстиславським храмом і залишками храму в урочищі «Стара Кафедра», наглядав за утриманням їх у порядку і відповідав за охорону їх від подальшого руйнування.

Головним попечителем братства був єпархіальний єпископ Волинський і Житомирський. Від початку утворення Свято–Володимирського братства ним став Палладій (в миру – Павло Федорович Ганкевич), а з 1899 по 1902 р. – архієрей Модест (Даниїл Костянтинівич Стрельбицький). Саме з його ім'ям пов'язана значна активізація церковно–історичної краєзнавчої діяльності на Волині. Він підтримував Свято–Володимирське православне братство, сприяв заснуванню ще одного Давньосховища – при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві.

Архієпископ мав уже значний досвід в організації церковно–історичного краєзнавства у тих єпархіях, де йому доводилося служити. Так, він заснував археологічний музей у м. Холмі, давньосховище у Нижньому Новгороді [11,с.276–277]. Його прихід на архієпископську кафедру у Волинській єпархії

1889 року благотворно вплинув на покращення справи охорони пам'яток церковної старовини, відновлення їхнього первозданного вигляду. Одним із перших кроків архієпископа Модеста став ремонт і облаштування Успенської Подольської церкви у Житомирі, який тривав з 1890 по 1892 рік. В результаті, окрім безпосереднього ремонту храму, навколо церкви збудовано огорожу – частково кам'яну і частково дерев'яну; при вході на церковний погост споруджено будівлю церковно–парафіяльної школи, залізні ворота і кам'яну каплицю; у церкві влаштовано опалення і новий приділ. Особливим об'єктом уваги архієпископа Модеста була Почаївська Успенська Лавра. Завдяки його керівництву і сприянню оновлено лаврські церкви і корпуси, побудовано нове приміщення друкарні, школи та іконописної майстерні, в одній із кімнат Лаврського архієрейського будинку влаштовано домову церкву в ім'я Архістратиґа Михаїла.

Архієпископ Модест відновив Мстиславський храм. Як бачимо, діяльність архієпископа Волинського і Житомирського поширювалася і на відновлення старих церков і побудову нових, особливого значення він надавав збереженню церковно–історичних пам'яток. Ще 1891 року він запропонував на єпархіальному з'їзді організувати у Житомирі при архієрейському домі Давньосховище. Адже невдовзі по прибутті на посаду архієрея в м. Житомир він, оцінивши межі діяльності Свято–Володимирського братства і Давньосховища при ньому, визначив його недостатнім для охоплення усієї території єпархії. Тому підтримав заснування Давньосховища у Луцьку, а також висловив пропозицію про відкриття подібної установи і в Житомирі. Тоді ж 1891 року був вироблений проект створення Давньосховища старожитностей при Житомирському Володимиро–Василівському братстві в архієрейському будинку. 1892 року на єпархіальному з'їзді виділено кошти на облаштування Давньосховища. А 15 травня 1893 року відбулося його відкриття, під час якого виступив викладач Волинського жіночого духовного училища Орест Фотинський. Він розповів про необхідність збирання пам'яток старовини Волині і про значення в цьому відношенні Давньосховища. Приклад організації

музею церковної археології, а невдовзі і церковно–археологічного товариства при Київській духовній академії та подальший досвід спільної діяльності підтвердив необхідність і важливість такої об'єднаної співпраці. Тому Орест Фотинський висловив думку про необхідність створення у Житомирі наукового товариства. Він наприкінці 1892 року письмово звернувся до архієпископа Модеста з цією пропозицією.

Згідно з дослідженням Л.Дахненко, владику, у свою чергу звернувся з ініціативою до Синоду і Міністерства внутрішніх справ. Дозвіл на відкриття Волинського церковно–археологічного товариства було одержано в грудні 1893 року. Офіційним початком діяльності Волинського церковно–археологічного товариства є 2 січня 1894 року. Серед його засновників були знатні особи м. Житомира, Волинської губернії, Російської держави. Згідно затвердженого вищою владою статуту товариства, до його складу входили такі категорії членів: почесні, дійсні і члени–змагальники. До числа почесних належали: митрополит Санкт–Петербурзький Палладій, митрополит Київський Іоаникій, архієпископ Волинський і Житомирський Модест, а також єпископи Подільський Димитрій та Канівський Сильвестр, ректор Київської духовної академії, обер–прокурор Святійшого Синоду К.Побєдоносцев, його заступник В.Саблер, начальник краю граф А.Ігнат'єв, начальник губернії С.П. Суходольський, київський віце–губернатор Д.Федоров, барон І. де Шодуар і лейтенант В.Панютін. Представництво серед почесних членів товариства знатних осіб із Санкт–Петербурга було більшою мірою формальною участю – задля підвищення статусу організації. Виключення становить лише В.Саблер, який все–таки безпосередньо долучався до діяльності товариства.

Дійсних членів налічувалося 42 осіб. Серед них – переважно священики і викладачі духовних училищ. До складу членів–змагальників входило шість осіб.

Навіть неповний перелік усіх членів Волинського церковно–археологічного товариства станом на 1894 рік свідчить, що воно об'єднало найбільш активну

частину інтелектуальної і духовної еліти Волині, ставши справжнім культурно–науковим осередком.

Свою діяльність Волинське церковно–археологічне товариство (надалі – ВЦАТ) проводило на основі статуту, затвердженого Святійшим Синодом. Параграф перший статуту визначав цілі діяльності: збирання, охорона і вивчення пам'яток Волинської, переважно церковної релігійної старовини та розповсюдження корисних відомостей про минуле Волині і Південно–Західного краю Росії загалом серед вихованців Волинської духовної семінарії, духовенства Волині та простого люду.

Отже, проаналізувавши процес розвитку історичного краєзнавства на Волині, можна зробити такі висновки. Ця діяльність проводилася під егідою Священного Синоду, який своїми розпорядженнями спонукав до включення в краєзнавчо–дослідницьку роботу священників, викладачів духовних навчальних закладів. З часом з'являлося все більше ентузіастів цієї справи, і робота набувала системного характеру. На певному етапі з'явилася потреба у створенні організаційної структури, яка б консолідувала творчі дослідницькі сили. Так утворилося Волинське церковно–археологічне товариство, яке поклало початок новому етапу історико–краєзнавчих досліджень на Волині.

Список використаних джерел

1. Кондратюк Р.Ю. Священники–краєзнавці Волині / Руслан Юрійович Кондратюк // Житомирщина на зламі тисячоліть // Матеріали міжнародної наукової конференції. Наук. зб. «Велика Волинь». Т.21. – Житомир, 2000. – С.32–33.

2. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / Микола Юхимович Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

3. Лукашук В.С. Історико–статистичні описи церков та монастирів за матеріалами «Волынских епархиальных ведомостей» / Валентина Сергіївна Лукашук // Звягель – Новоград–Волинський: від сивої давнини до сьогодення. – Житомир, 2007. Т.1. – С.68–74.

4. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб, 1890. – Т. II. – Араго – Аутка. – 2, 478, 2 с, 17 л. ил., карт.

5. Уводский Н. Исторические исследования об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 года / Николай Уводский // ВЕВ. – 1867–1868. – №1. С.9–19, №9. – С.167–171, №20. – С.593–602; 1869. – №22. – С.868–879, №24. – С.945–948; Исторический очерк древних Волынских епархий – Владимирской и Луцкой // ВЕВ. – 1878. – №5. – С.205–220, №9. – С.347–369, №10. – С.395–418, №11. – С.431–449, №12. – С.466–493.

6. Хойнацкий А. Житие Преподобного Стефана, Епископа Волынского / Андрей Хойнацкий // ВЕВ. – 1870. – №18. – С.617–625; Краткий исторический очерк по поводу исполнившегося 50-летия со дня включения Почаевской обители в число православных русских Лавр. 13 октября 1833–1889 год // ВЕВ. – 1884. – №4. – С.125–139, №5. – С.165–176.

7. Барановский Ст. Воспоминания о прошедшем г. Кременца (от 1827 по настоящее время) / Стефан Барановский // ВЕВ. – 1867–1868. – №27. – С.880–894; ВЕВ. – 1878. – №3. – С.134–146; Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627–1629) // ВЕВ. – 1875. – №19. – С.75–764.

8. Сендульский А. Преподобный Фёдор, князь Острожский / Аполлоний Сендульский // ВЕВ. – 1871. – №9. – С.272–280; О православном Васильевском монастыре, ныне не существующем // ВЕВ. – 1872. – №3. – С.87–90, №4. – С.130–136.

9. Преосвящ. Иерофей, Епископ Острожский. Историческая записка о Дерманском монастыре / Преосвященный Иерофей // ВЕВ. – 1873. – №8. – С.282–301, №9. – С.320–334.

10. Полный православный богословский энциклопедический словарь. – Т. I. – (репринтне видання). – М., 1992. – 1120 с.

11. Костриця М.Ю., Жилюк С.І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець–Подільської духовної семінарії // Микола Юхимович Костриця, Сергій Іванович Жилюк // Науковий збірник «Поділля і Волинь у

контексті історії українського національного відродження». – Хмельницький, 1995. – С.276–277.

Казмирчук О.А. Развитие исторического краеведения на Волыни в XIX в.

Раскрывается вклад представителей православного духовенства Волынской губернии в историческое исследование края. Проанализированы факторы, которые влияли на дальнейшую активизацию историко–краеведческой работы в Волынской губернии.

Ключевые слова: историческое краеведение, православное духовенство, церковная история, церковно–археологическое общество.

Kazmirchuk, O.A. The development of local history in the Volyn region in the 19th century

The article reveals the contribution of the Orthodox clergy Volyn province in historical study region. The factors that influenced the further strengthening of the historical and local history work in the Volyn province.

Key words: local history, the Orthodox clergy, church history, church Archaeological Society.